

ՀԱՅ ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ

ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

XIV.

Նախընթաց բոլոր փաստերից աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ հայրիշխանական գերդաստանը սկսել էր արդէն տեղի տալ ներկայումս տիրապետող անհատական ընտանեկան կազմին: Այն երեւոյթը, որ նահապետի մահւամբ երեց որդուն ժառանգած իրաւունքները գերդաստանի անդամների՝ զլխաւորապէս իր եղբայրների նկատմամբ որոշ չափով սահմանափակուած են ու միանգամայն զուրկ են այն բնաւորութիւնից, որ ունէր երբեմն նրանց հայրը, բնականօրէն հետեցնում է, որ հայրական իշխանութիւնը՝ patria potestas-ը՝ իր ամբողջ ծաւալով ու բովանդակութեամբ կարող է տարածուել միմիայն այդ ժառանգողի որդիների ու կանանց և ոչ թէ եղբայրների կամ հօրեղբայրների վրայ: Ահա թէ ինչու հօր մահուամբ եղբայրների բաժանումը աւելի սաէպ է տեղի ունենում, էլ չենք ասում հօրեղբայրների:

Տարաբաղտաբար մեր ազգագրական գրականութեան մէջ եղած նիւթերը նահապետական գերդաստանի բաժանման իրաւաբանական կողմերի մասին շատ անբաւարար տեղեկութիւններ են տալիս: Մեր բանահաւաքները ուշադրութեան չեն առել այդ երեւոյթին յաջորդող ու նախընթացող իրաւաբանական մօմենտները: Բայց և այնպէս բաւականանք տուեալ նիւթերով և սրանց հիման վրայ եզրակացնենք, թէ ինչ բնաւորութիւն և ինչ նշանակութիւն ունէին այդ բաժանումները հայ նահապետական գերդաստանի կեանքում:

Նահապետական գերդաստանն իր սոցիալ-տնտեսական կազմով միանգամայն դէմ է բաժանմանը, բաժանումով ամբողջովին խախտուում է այն հիմքը, որի վրայ է

կառուցուած հայրիշխանական սկզբունքը, տապալուժ է այն իրաւաբանական—կրօնական ոչխարհայեացքը, որի միմտրորդումն էր աճում, ծաղկում արիւնակից ազգականների համայնակեցութիւնը: Ժողովրդական սովորութիւնների, նրա իրաւական հիմնարկութիւնների համեմատական ուսումնասիրութիւնները ապացուցանում են, որ ընդհանրապէս հին օրէնագրական նորմերի մէջ չեն գտնուում կանոններ ու սրտումներ, որոնք յիշէին թէ բաժանումն մի անհրաժեշտ, օրինական միջոց է ընտանեկան համայնքից դուրս գալու, անջատուելու համար: Նայելով այդ հին սովորութիւններին, հայրը կարող էր որդուն ազատ կացուցանել իր իշխանութիւնից, զիջանիլ նրան իր բարի կամքով համայնական ընդհանուր գոյքից որևէ մաս և նրան հնարաւորութիւն տալ մի նոր ընտանիք ու տնտեսութիւն կազմելու: Սակայն որդին ոչ մի իրաւունք չունէր պահանջել հօրից, որ բաժանուելու ատեն իրեն մասն հանեն անպատճառ տան ընդհանուր գոյքից: Իսկ հակառակն էր, երբ մտաբերենք նահապետական գերդաստանի ամբողջ իրաւական—տնտեսական կազմը, երբ պատկերացնենք մեզ նահապետի հայրիշխանական իրաւունքները և համայնական գոյքի անձեռնմխելիութեան նշանակութիւնը: Եթէ պատմականօրէն նայենք, ակներև է, որ գերդաստանական բաժանումները իրանց ծագման ու զարգացման առաջին շրջաններում կարող էին տեղի ունենալ միմիայն նահապետի մահուանից յետոյ, երբ հայրական իշխանութիւնը օրոշ չափով երեւում, թուլանում էր գերդաստանի սահմաններում: Իսկ յետագայում արդէն գերդաստանական բաժանումները ի հարկէ օրինական կարող էին ճանաչուել հօր կենդանութեան մամանակ, երբ հանգէս էին գալիս ասպարիզի վրայ գերդաստանի բազկացուցիչ աշխատաւոր անդամների ցանկութիւնները այդ ուղղութեամբ: Մենք այստեղ երկար կանգ չենք առնում այս վերին աստիճանի հետաքրքիր հարցի վրայ, որի նկատմամբ բաւականի շատ փաստեր կարելի էր առաջ բերել զանազան ժողովրդների իրաւաբանական սովորութիւնների համեմատական հետազոտութիւններից:

Սովորաբար ժողովուրդը բացասական հայեացքով է նայում գերդաստանների բաժանմանց վրայ: Ժողովուրդը բաժանուելը աւերիչ է համարում: Մէ Թնդիրը էրկուս գըլլի, մէ խարճը էրկուս կըդառնայ», ասում են Զաւախքում: Բորչալիում «ժողովուրդը բաժանումն մեղք է համարում, որովհետեւ քանդում են հայրական սուրբ օջախը: Ուստի և երբ բաժանումից յետոյ մինի սրդին կամ կենդանին մեռնում է, ասում են, բաժանքը նրա վրայ ընկաւ»¹⁾

Եթէ դիտողութեան առնենք հայ նահապետական գերդաստանների բաժանման պատմութիւնը, կըտեսնենք, որ այդտեղ տեղի են ունենում բաժանումներ թէ նահապետի կենդանութեան և թէ նրա մահուան ատենները: Այդ երկու տեսակ բաժանման մօմենտները հարկ է խօտիւ իրարից տարբերել: Իւրաքանչիւրն այդ մօմենտներից միանգամայն տարբեր իրաւաբանական նշանակութիւն ունի, զանազան իրաւունքների ու տնտեսական հետեանքների է յանգում: Երկրորդ մօմենտը՝ այն է նահապետի մահուանից յետոյ կատարուող բաժանումը, նկատի է առնում այլ իրաւաբանական հիմքեր, օգտուում է այլ իրաւունքներով: Այստեղ ասպարիզի վրա դրուած է մի գոյք, որ պիտի հասնի օրինաւոր ժառանգներին, որոնք ըստ տիրապետող սովորոյթների, իրաւական հայեացքների օժտուած են օգտուելու գոյութիւն ունեցող ժառանգական իրաւունքից: Այդ մօմենտի մասին աւելորդ ենք սեպում այս էջերում վերստին կրկնելու, ինչ որ արդէն ասել ենք մեր համառօտ ուսումնասիրական փորձի մէջ, որ նուիրած էր հայ ժառանգական իրաւունքի հարցին:²⁾ Կանգ առնենք միայն առաջի յիշատակած մօմենտի վրայ՝ նահապետական գերդաստանի բաժանման հօր կենդանութեան ժամանակ:

Բաժանուող որդին ազատուում է միանգամայն հայ-

1) Ե. Լաւայեան—Ազգագրական Հանդէս, X հատ եր. 129.

2) Տե՛ս. մեր «Հայ ժառանգական իրաւունքը», Ազգագրական Հանդէս, գրքեր XVI և XVII

րական իշխանութիւնից և իսպառ խզում է իր բոլոր ստացուածքային կապերը հօր տան հետ։ Նոյն իսկ հօր յետագայ մահունից յետոյ նա այլևս իրաւութեամբ չունի ըստ ժողովորդի սովորութեան—իրաւական աշխարհայեացքի մասնակցել ժառանգութեանը, որ ամբողջովին անցնում է ի սեփականութիւն այն որդիների, որոնք անբաժան մնացել էին իրենց հօր մօտ և շարունակում էին տարել նրա հետ միասին մինչև նրա մահը¹⁾ Բորչալիում եթէ հայրը գերդաստանից իր բաժանուող որդուն ճերան հասնելիք բաժինն արդէն տուած է լինում, այդ որդին այլ ևս ոչ մի իրաւունք չի ունենում հայրական գոյքի վրայ, այդ բոլորը բաժանւում է անբաժան եղբայրների մէջ²⁾

Եթէ որդիները բաժանւում են հօր կենդանութեան ժամանակ, նրանց ստացուելիք մասերի քանակները կախուած են բացառապէս հօր կամքից, որոշւում են հօրական իշխանութեամբ։ Քանի որ իրական սոցիալ-տնտեսական յարաբերութիւնների մէջ նահապետն է ճանաչւում իրաւաբանական ներկայացուցիչ-սեփականատէր, իրաւանց անձը, կարգադրիչը ընտանեկան համայնական գոյքի նկատմամբ, ուստի և բնական է, թէ ինչ մեծ դեր է խաղում հօր գերդաստանական իրաւունքն, ծնողական կամբը հայրը, հիմնուելով այդ իր իշխանութեան վրայ, կարող է բոլորովին զրկել բաժանուող որդուն և բացէրաց մերժել նրան որ և է մաս տալու ընդհանուր գոյքից, ջատախքում յաճախ պատահում է, որ որդու վրայ բարկացած հայրը ոչինչ չի տալիս նրան, «կնիկը կուտայ ձեռքը և դուրս կէնէ»³⁾ Նոյնն ենք տեսնում Բորչալիում և Ալէքսանդրապոլի գաւառում⁴⁾

1. Егіазаровъ—Сельская Община въ Эриванской губ. 111.

2. Ե. Լալայեան—Աղգադրական հանդէս X հատ. եր 128.

3. Ե. Լալայեան—Ձաւախք, եր. 181.

4. Ե. Լալայեան—Բորչալի գաւառ, Աղգադր. հանդ. X գ. եր. 127. Зелянскій—Матеріалы по изуч. быта государств. крестьянъ. т. I. стр. 22.

Բաժանուէրու ցանկացող որդու բացարձակ զրկումն իրեն հասանելիք մասից ընդհանրապէս չի ընդունուած գիւղացիական իրականութեան մէջ, ուստի և տեղի է ունենում խիստ սակաւօրէն ու բացառիկ, այսինքն, երբ որդին չուայլ և փուշ տղայ է. կամ իր ըմբոստ ու յանդուգն վարմունքով վիրաւորում է հօրը և ընդհանրապէս իրեն պահում է իրրեւ «բէօջախ»։ Այս տեսակ որդու արտաքսման համար հասարակական կարծիքը չի դատապարտում հօրը, սրովհետեւ որդու պարտականութիւնները վրայ է դրուած պահպանել հօրական օջախի բարի անունն ու պատիւը։ Երբ նա դաւաճանում է իր որդիական պարտականութիւններին և ստնակոխ է անում՝ ծնողական տան պատիւը, այն ատեն հասարակական կարծիքը դրոշմում է նրան «բէօջախ» անունը, որ տանելի չէ ոչ մի օրինաւոր տան մէջ։¹

Սակայն, ինչպէս երևում է, Բորչալիում զրկուած եղբայրը հօր մահից յետոյ գիւղական համայնքի միջամտութեամբ հաւասար բաժին է պահանջում իր եղբայրներից և ստանում²։ Բացի այդ՝ զրկուած որդին տակաւին հօր կենդանութեան ատեն իրաւունք ունի միայն մի պահանջ դնելու, այն է, իրեն չզրկել հողից։ Այսպիսի դէպքում համայնքը կարող է այդ մի բանում միայն միջամտել. ճնա կարող է պահանջել, որ հայրը յանձնէ այդ բաժանուող որդուն այն հողաբաժինը որ նա ստացել է այդ որդու պատճառով համայնական հողերից»³։

Թէև որդու բաժանման ատեն, «հայրը լիազօր է տալու նրան, ինչ որ կամենայ, բայց երբէք աւելի, քան նրան կըհասնի»⁴։ Սովորաբար ընդունուած է, որ հայրը հեռացող որդուն տայ այնքան անշարժ ու շարժական գոյք, որքան անհրաժեշտ է նոր ընտանիք, նոր տնտե-

1) Егиазаровъ—Сельская община въ Эриванск. губ., եր. 110

2) Լալայեան.—Ազգագրական հանգէս. X գիրք, եր. 127.

3) Անդ. Նաև.—Егиазаровъ—Сельская община въ Эриванской губ., եր. 109—110.

4) Ե. Լալայեան.—Ազգագր. հանգէս. X գիրք, եր. 127.

սութիւն հիմնելու համար: Բայց մեծ մասամբ բաժանուողի ստանալիքի քանակը կախուած է այն հանգամանքից, թէ որդին բաժանուում է գերգաւտանից հօր համաձայնութեամբ թէ՛ նրա կտուքի հակառակ, վերջին դէպքում, որդու վարձուերը դատաւարտելի է համարուում և սեպուում է իբրև վիրաւորանք ծնողական ղեկայմունքի, որի պատճառով էլ բաժանուող որդին չի կարող յայտ դնել իր ստանալիք մասի առատ քանակի վրայ:

Այն հանգամանքներում, երբ հօր կենդանութեան ատեն, բոլոր եղբայրներն են ցանկանում բաժանուել, հայրը ի հարկէ այլ ևս անզօր է լինում օգտուելու իր հայրական իշխանութիւնից և զրկելու նրանց, Այս տեսակ բաժանման դէպքեր հանդէս են գալիս, երբ հայրն արդէն ծերացած է և տան կառավարութիւնից յետ քաշուած է լինում: Բօրչալիում այսպիսի դէպքերում «եղբայրներն են հօրը բաժին տալիս» նրանք յաճախ մի այդի, մի արտ են յատկացնում նրան, որպէս զի նրա արդիւնքով ապրի, իսկ նրա մահից յետոյ կրկին բաժանուի եղբայրների մէջ: Երբեմն էլ մի գումար են տալիս նրան, որ մի մասը ծախսէ, միւսն էլ թողնի թաղման և հոգէհացի ծախսերը հոգալու համար: Այս գումարը, որ 300 — 500 ռուբլի է անում, կոչւում է հոգէբաժին: Երբեմն էլ, եթէ նա դեռ ևս առողջ է, եղբօր հաւասար մասն են տալիս: Հայրն ընտրում է որդիներից մէկին՝ սովորաբար փոքրին և նրա մօտ ապրում է, թողնելով իր ունեցածը նրան: Իսկ եթէ առանձին է ապրում, մահից յետոյ եղբայրները կրկին հաւաքւում են թէ թաղման ծախսերը հոգալու և թէ նրա ունեցածն իրենց մէջ բաժանելու»¹:

Այսպէս ուրեմն նահապետական դերդաստանն ժամանակի ընթացքում ենթակայ է կազմուածման, որի արժանութիւնը իսկապէս հարկ է որոնել հենց այդ հայրիշխանական ընտանիքի էութեան մէջ: Նահապետական

1) Ե. Լալայեան — Սղգագրական Հանդէս X հատ, եր. 128

գերդաստանի այդ կազմալուծումն տրամաբանօրէն պիտի առաջանայ սօցիալ-տնտեսական էվօլիւցիօնի այն ազդակներին ներքոյ, որոնց ենթակայ է ընդհանրապէս մարդկային ընտանիքը և ընտանիքի հիմք կազմող սեփականատիրական աշխարհայեացքը:

Որո՞նք են նահապետական գերդաստանի կազմալուծման այդ էական պատճառները:

XV

Մանօթանալով նահապետական գերդաստանի ներքին կեանքի և գոյութեան սկզբունքների նշանակութեան հետ, նկատում ենք, որ այդտեղ անձը միանգամայն կլանուած էր համայնքի կողմից, կորցրած էր իր ինքնուրոյնութիւնը և հպատակուած էր բացարձակօրէն նահապետին, հայրական իշխանութեանը: Մի խօսքով՝ անձնաւորութիւնը նահապետական գերդաստանում՝ զրկուած էր բոլորովին անհատական ազատութիւնից, մինչդեռ այդ նահապետական գերդաստանական կազմը մինչև այժմ էլ գուցէ, մեր հասարակական իդէալներում, ժողովրդի տնտեսական բարոյական յառաջդիմութեան վերաբերեալ հայեացքներում սեպուել է մի հիմնարկութիւն, որը իբր իր դրական կողմերի շնորհիւ անհրաժեշտ է պահպանել, աւելի ևս ծաղկեցնել, եթէ ցանկանում ենք հայ ժողովրդի, գլխաւորապէս հայ գիւղացիութեան բարօրութիւնը, նրա տնտեսական տոկոսնութիւնն ու գոյութեան յարատեւութիւնը: Նահապետական գերդաստանի մէջ միայն տեսնելով ժողովրդի սօցիալ-տնտեսական յառաջդիմութեան դրաւականը, հասարակական բարոյականութեան հիմքերը, անշուշտ ազի արցունքներ պիտի թափէին այդ տեսակ ընտանեկան կազմի իդէօլօգները, ականատես լինելով, թէ ինչպէս իրենց փայփայած հասարակական հիմնարկութիւնները միմեանց յետևից հիւժւում, քայքայւում ու տապալւում են: Սակայն մի կողմը թողնելով սենտիմենտալ զգացումները նահապետական գերդաստանի

նկատմամբ, խորատուղուհներ սառն դատողութեամբ և անաչառ մտքով այն մթնոլորտի մէջ, ուր կեանք էր առնում մի ժամանակ հայրիշխանական ընտանիքը և տալա քայլ առ քայլ բեկանում, ենթարկւում ժամանակի ու պատմութեան անողոր հարուածներին:

Անհատականութիւնը, որը նահապետական դերդատանի գոյացման առաջին օրից կլանուած, հալուած էր ընտանեկան համայնքի սահմաններում, իր կողմից էլ հիմք դարձաւ նաև նրա կողմալուծման: Անհատը կաշկանդուած էր օտից մինչև գլուխ համայնքի շահերով: Համայնքը բնաւ երբէք թոյլ չէր տալիս ընտանիքի բաղկացուցիչ առանձին անձերին, որ սրանք կարողանային իրենց անհատական տաղանդը, շնորհը, աշխատանքային գործունէութիւնը զարգացնելու, կատարելագործելու ըստ իրենց կամքի, ըստ իրենց յատուկ ընդունակութիւններին: Մի շտեմանուած բան կը լինի հայ ընտանիքում, երբ հայ գիւղացին մի ինքնուրոյն արտաքոյ կարգի գործ սկսի առանց իր ընտանիքի նախանդամի, իր մեծի: Դա այն աստիճանի յանդուգն քայլ է հայ գիւղացու համար, որը առիթ կը դառնայ ընտանեկան ընդհարումների, երկպառակումների: Ուրիշ խօսքով՝ հայ գիւղացին առանց իր մեծի հրամանի իրաւունք չունի իր հողագործական արգիւնքը իր կամքով տնօրինել, ինքն իրեն առ ու ծախս անել, իր վարը իր հայեցողութեամբ սկսել, ամեն մի գործում, ամեն մի քայլափոխում հայ ընտանիքը պարտաւոր է իր մեծի, իր նախանդամի հրամանով շարժուել, նրա իրաւունքով նիստ ու կաց անել¹:

Հետևապէս նահապետական գերդաստանը իր ամբողջ էութեամբ, թէ իր տնտեսական գործունէութեան տեխնիկայում և թէ իր սոցիալական յարաբերութիւնների մթնոլորտում հակուած է աւելի շուտ դէպի հին պապենական աւանդապահութիւնը, պահպանողականութիւնը, բուտինան, քան թէ տոգորուէր ինքնագործունէու-

1) Սինանեան — Ընտանեկան բննապետութիւն, «Անկախ մամուլ», 1908 թ., № 7.

թեան, ինքնուրոյն հախառեաութեան ու կենդանի յարմարեցման ոգով, Այս տեսակ հանգամանքներում հասկանալի կը լինեն և այն երևոյթները, որոնք այնքան բազմաթիւ են և այնպէս բնորոշ իւրաքանչիւր հաճապետական գերդաստանի կեանքում, երևոյթներ, որոնք միանգամայն բացասական բնոյթ կրելով, կարծես անաւես են եղել և չնայած իրենց ցայտուն, ահռելի գոյների, այնուամենայնիւ լուութեամբ են ընդունուել հայ հաճապետական գերդաստանի փառաբանողների կողմից։ Հետաքրքիր է շատ Անատոլ Լէրուա-Քօլիէյի՝ այդ Փրանսիական մանրագննին հետազօտողի կարծիքը լոկ սոսկան հաճապետական գերդաստանների մասին, որոնց հա սուսումնասիրել էր Ռուսաստանում իր եղած ատենը։ «Չբաւոր ու խաւար ժողովրդների մէջ հաճապետական՝ պատրիարխատական կողմը ոչ մի օգուտ չի բերում և չի կատարելագործում բարքերը։ Ակնյայտնի է, թէ որքան չարիքներ են առաջանում Արեւելի մեծ քաղաքներում ազգաբնակչութեան խտութեան ու բնակարանների նեղութեան պատճառով։ Նոյն երևոյթները նկատելի են նաև Ռուսաստանում։ Ոչ այնքան մեծ ծաւալով խրճիթում ապրում են մի քանի սերունդներ և բազմաթիւ ամուսնական զոյգեր։ Երկար ու ձիգ ձմեռնային գիշերներին հայրերն ու որդիները, եղբայրները և որանց կանայք քնում են իրար հետ մէջ ընդ մէջ սոսական մեծ վառարանի շուրջը։ Զարմանալի չէ, որ մօտիկ գիտելով գիւղական կացը, մենք պիտի անշուշտ հանգիպենք սեռական խռովակ յարաբերութեանց այնպիսի դէպքերի, որոնք փշայնում են ոչ միայն մարմինը, այլ և հոգին։ Նոյն խի այն ատեն, երբ գիւղացու ամուսնացած որդիները ապրում են, թէև միեւնոյն բազում, բայց և տարբեր խրճիթներում, այնուամենայնիւ նրանց ամուսնական յարաբերութիւնների անձեռնմխելութիւնը ու մաքրութիւնը չի կարելի ասպնջոված համարել։ Նման միջնագրեան սէնիօրի, որի անձի համար նրա ճօրտ — դեղջկուհիները պարտաւոր էին իրենց մարմնի գնով յայտնի տեսակի

քնական տուրքեր հատուցանելու, տան նահապետն էլ իր գիրքի շնորհիւ երբեմն իւրացնում է որոշ իրաւունքներ նաեւ իր ստորագրեալ հարսերի վերաբերմամբ: Իբրեւ մեծ և իբրեւ հասակաւոր, որ յայտնի է ընտանիքի մէջ սպիտակ մօրուք, ծերուկ անուէններով, նա ստէպի չարն է դործ դնում իր անշափահաս որդիների կախեալ դրութիւնը և անթոյլատրելի հարկեր է հաւաքում սրանց նորատի կանանցից: Ընտանեկան օջախը այսպիսով սրբապղծւում է հէնց այն իշխանութեան ձեռքով, որի պաշտաւորութիւնն է այդ գերդաստանի հսկիչը, պահպանողը լինելը¹⁾

Արդեօք նոյն պատկերներները չենք տեսնում հայ նահապետական գերդաստանի ներքին կեանքում, կենցաղի ձեւերում: Վերոյբերեալ նկարագիրը տկամայ աչքի առաջ է ունենալու իւրաքանչիւր հայ հետազօտողը, երբ ծանօթանում է հայ իրականութեան, հայ ժողովրդական բաղքերի հետ: Հետաքրքիր է այդ տեսակէտից մի նկարագիր հայ ընտանեկան ներքին կենցաղի, որը դրանում ենք Սիսիանի վերաբերմամբ: Վերը քնելու ժամն է հասնում, — իսկ սա շատ ուշ չէ լինում, — առաջ տան մեծը բոլորի ներկայութեամբ, ազօթք չշնչալով, հանում է շորերը և պառկում: Նրանից մի քիչ յետոյ պառկում են միւս տղամարդիկ, միշտ աշխատելով, որ կրտսերը առագից առաջ չպառկի: Ասլա հանում են տատը և աւագ հարսները, իւրաքանչիւրը տեղաւորւում է իւր ամուսնու կողքին, դաւալը մօտն առած: Ամենից վերջը մնում է փոքր հարսը, որ զգուշութեամբ հանգցնում է ճրագը, հանում և գնում է ամուսնու մօտ: Սովորաբար ամբողջ գերդաստանը ամառը էյվանում, իսկ ձմեռը տանն է քնում, միւսի անկողինը միւսին մօտ: Միայն փոքր հարսինը սկզբնէրում առժամանակ չտան օթախումն են ձգում²⁾

Միայն նա, ով իրօք մօտկից ծանօթ է հայ նահապետական գերդաստանի բարոյական մթնոլորտին, այն-

1) М. Ковалевскій—Происхождение семьи и собственности. Եր. 99—100

2) Ե. Լալայեան Սիսիան. Եր. 137.

տեղ տիրող խառարին, մշուշապատ ներքին կեանքին, ընդունակ է հաստատելու, որ հայ նահապետական գերդաստանական կազմն էլ շատ չի տարբերում վերոյիշեալ ռուս գերդաստանից։ Այնտեղ մի կեանք է տիրում, որը իբրև խորհրդաւոր սփինքս, լուռ և մունջ կանգնած է կողմնակի հանդիսատեսի առաջ և փայլում է լոկ իւր արտաքին տեղով միամիտ և մակերևութօրէն ուսումնասիրողի աչքերին։ Որքան գաղտնիքներ կան պարփակուած, որքան ընտանեկան խորհրդաւոր պատմութիւններ են թաղուած այնտեղ և բնաւ լոյս աշխարհ չեն տեսնում, երբէք բանահաւաք ազգագրագէտին չեն հասնում։ Իսկ ո՞վ պիտի պատմի այդ բոլորը, արդե՞՞ք չլսօսկան կիները, թէ այն կեսրայրներն ու այն մարդիկ, որոնք պատճառ են դառնում բարոյական անկման և սքօղում ամեն ինչ արտաքուստ անմեղ, անարատ ընտանեկան բարքերով։ Աւելորդ ենք սեպում ծանրանալու այս հարցի վերայ, որը մեզ շատ կը շեղէր բուն նիւթից։

Յամենայն դէպս պէտք է շեշտել միայն, որ հայ գերդաստանական կազմը, ինչպէս էլ որ դա լինէր՝ լաւ թէ վատ, բարոյական թէ անբարոյական իր ներքին բարքերով, իրերի օրէնքով։ զարգացմամբ, ենթակայ էր անցեալ դարու երկրորդ կիսից արագաբայլ կազմալուծման։ Այսօր մեր առաջն են նրա վերջին մնացորդները։ Հայ նահապետական «օճախից» մնացել են լոկ պուճախները։

Երբ աչքի ենք անցկացնում այն բոլոր փաստերը, որոնք մեր բանահաւաքները առաջ են բերում իբրև պատճառներ հայ նահապետական գերդաստանի բեկանման, կը տեսնենք, որ նրանք բաղմաթիւ են։ Սակայն նրանց յիշած բոլոր փաստերը խփառալէս ոչ թէ պատճառներ են էական, հիմնական մտքով վերցրած, այլ աւելի շուտով առիթներ այդ կազմալուծման ու մասամբ հետեանքներ աւելի սկզբնական էական պատճառների։ Ազգագրութեան մէջ յիշատակած բաղմաթիւ փաստերից առաջ ենք բերում, դասաւորելով էական նշանակութիւն և ընդհանուր բնաւորութիւն կրող օրինակները։

Բուլանըխում, ընտանիքի բաժանման սկիզբը գլխաւորապէս կանայք կը դնեն, երբեմն ևս մարդիկ և կանայք խմբուած լինելով տան մէջ և մանաւանդ բծախնդիր բնաւորութիւն ունենալով, չնչին բաներու առիթով վէճուելու հանելու շատ առիթներ կ'ունենան, այդ վէճերը երբեմն այնքան սուր կերպարանք կը ստանան, որ մարդիկ ուրիշ միջոց չգտնելով՝ եղբայրական խաղաղ առաջարկութեամբ կը բաժանուին իրարմէ։ Երկրորդ և ամենամեծ պատճառը դեռ հօր կենդանութեան ժամանակ որդոց առանձին դրամ պահելու և հարստութիւն դիզելու ամենավատ սովորութիւնն է (սարմիա)։¹⁾

Ջաւախքում ժողովուրդը բաժանման գլխաւոր պատճառը տեղերկնիկների անհամաձայնութիւնն է համարում, հետեանքը կռիւներ են, որոնք առաջանում են նրանից, որ հարսերը չեն ցանկանում նախնի սովորութիւնով իրենց պարտականութիւնները կատարել տնային աշխատանքների վերաբերմամբ։ Բացի դրանից այդ տեսակ կռիւների առիթ են դառնում հարսների փոխադարձ դողութեան դէպքերը, սկեսուրի աչառու և խիստ վերաբերմունքը դէպի հարսերը, կանանց արնագները, որոնցով փորձում են օգտուելու ամուսինները իրենց կանանց գիտութեամբ և գերդաստանի միւս անդամներից գաղտնի ու առանձին շահեցնելով դուրսը։²⁾ Գրեթէ նոյն երևոյթները գտնում ենք Բորչալիի գաւառում։³⁾

Սակայն կան նաև բազմաթիւ փաստեր, որ ոչ միայն կանայք, այլ և այլ մարդիկ էլ պատճառ են դառնում գերդաստանի կազմալուծման։ Բուլանըխում «դրամատէր եղբայրները առաջուայ նման սիրով և սրտացաւանքով չեն աշխատէր տան օգտին, թիւ ու քում»-ի հետ ծուլութիւնն

1 Բենսէ—Բուլանըխ, եր. 149։ Նոյն գաւառի մասին տես «Բիւզանդիոն», 1899 թ. № № 870 և 871. «Յատկէն-պուճախ» յօդուածը։

2 Ե. Լալայեան-Ջաւախք, եր. 181—183.

3 Նոյն—Բորչալիի գաւառ. Աղգաղբոկան Հանդէս հատ. X, եր. 126—129

ու անտարբերութիւնը կըմտնեն տանից ներս և քանի հատ սակի ունեցողի համար այլևս տան չէն կամ աւեր մնալը հոգ չի պատճառէր, որովհետեւ վստահ է (սարմիայի տէրը), որ եթէ տունը քանդուի (բաժանուել) էլ, ժառանգութեան մի մասին գոնէ տէր է ինքը և պատրաստի դրամով կարող է նոր տուն ու տեղ» գնել և ապրել, թէրեւ տաղտանից աւելի լաւ»¹⁾ Նոյնն ենք տեսնում Զաւախքում. «եղբօր չափահաս որդիների աշխատանքն ընդհանուրին է պատկանում և անյապաղ յանձնում է տան մեծին, առկայն սա զրկուած է ժառանգութեան իրաւունքից. 20—30 տարի աշխատող արդու հայրը կամ եղբայրը հաւասար բաժին է առնում գուցէ 15 տարեկան եղբօր հետ: Նոյն հիմունքով էլ, երբ եղբայրներից մի քանիորը շատ որդիներ է ունենում, միւսները չեն յօժարում հաւասար աշխատել, քանի որ միւս եղբօր որդիները շատ են ուտում»²⁾

Վերջապէս գտնում ենք ազգագրական բանահաւաքածուի մէջ աւելի հիմնական ու ընդհանուր պատճառներ. «Պարապմունքների տարբերութիւնը, որ շատ անգամ առաջ է դառնում վարելահողերի պակասութիւնից: Գերգաստանի անդամներից մի քանիսը գաղթում են՝ քաղաքներում աշխատելու, ընդունում են այնտեղի գողափարներն ու սովորութիւնները. իրենց վաստակն ամբողջովին տան մեծին չեն ուղարկում, շատ անգամ ցանկանում են իրենց կնոջը իրենց մօտ տանել, իրենց երեխային ուսման տալ. մինչդեռ գերգաստանը հակառակում է, որովհետեւ միւս երեխաներին ուսման չեն տուած կամ բոլորովին չի կարելի տալ. Անդամներից մի քանիսն էլ արհեստներ են սովորում և աւելի վաստակելով քան երկրագործ անդամները, ցանկանում են բաժանուել, իրենց ամբողջ վաստակը իրենք վայելելու»³⁾ Հոմանիշ երեպիթներ ենք գտնում

1 Բէնսէ—Բուլանըս, եր. 150

2 Ե. Լաւայեան—Զաւախք, եր. 182

3 Ե. Լաւայեան—Բորչալիի դաւառ. «Ազգագրական Հանգէս» X հատ. 126 եր.

Զատիքում,¹⁾ և այլուր²⁾

Վերայիշեալ բոլոր մաստերից հետևում է մի անժխտելի եղբակցութիւն, որ անհատականութիւնը դուրս է բարձրացնում գերդաստանի համայնական կեանքում: Այդ անհատական ընադդն է, որ քանդում, տապալում է հայրիշխանական ընտանիքի ամբողջ շէնքը, ստիպում է գերդաստանի չափահաս անդամներին պահանջելու, որ իւրաքանչիւրին արտա իր անձնական տնօրինման ազատ իրաւունք: Ծնւում են անձնական շահեր համայնականի փոխարէն: Հենց այդ անհատականութեան գիտակցութեան արժնացումն է, որով կարելի է բացատրել այն մի անգամ արդէն շեշտած երեւոյթը, որ աւագ եղբայրը ժառանգելով հօրը նահապետական իրաւունքները գերդաստանում, այնուամենայնիւ չի վայելում այն իշխանութիւնը, որով օժտուած էր նահապետը:

Սակայն այդ անհատականութիւնն էլ ինքնբռնաբերան մի երեւոյթ է և ոչ պատճառ. դա մի հետեանք է աւելի հիմնական, էական պայմաններից բղխած, մի սկզբնական պատճառից հետեւող, որի վրայ անհրաժեշտ է կանգ առնել:

XVI

Անհատականութիւնը հայ նահապետական գերդաստանի մէջ առաջանում է զուտ տնտեսական պատճառներից, որոնք և խտրապէս կարելի է սեպել հայրիշխանական ընտանիքի կազմալուծման էական գործոններ: Տնտեսական տիրող պայմաններում զարգացած նոր արտադրողական յարաբերութիւնները խախտում են համայնական սեփականատիրական աշխարհայեացքը: Աշխատանքի հասարակական բաժանումն քայքայում է նահապետական գերդաստանի ամբողջութիւնն և ստեղծում է մասնաւոր, անձնական սեփականութեան ձգտումներ:

Ներկայ աշխատութեան սկզբներում արդէն առիթ ունեցանք վերլուծելու նահապետական գերդաստանի տըն-

1 Եւ. Լաւայեան—Չա: ախք, եր. 182.

2 Зелинский—Народн.—юридич. обычаи.

տեսական շէնքը, նրա սեփականատիրութեան խիստ համայնական բնոյթը: Նահապետական գերդաստանի տնտեսական կազմի այդ համայնականութիւնը բղխում է արտադրութեան գերիշխող եղանակներից, որոնք ըստ իրենց կարգի պայմանաւորում էին նիւթական բարիքների բաշխման ու սպառման այս կամ այն ձևի տիրապետումն: Նահապետական գերդաստանի միաբանացած, այլապէս համայնական սպառումն, որի հետ արդէն ծանօթ ենք, բնականօրէն հետևում է ու անհրաժեշտօրէն ծագում է արտադրութեան համայնական, համահաւաքական ձևից: Արտադրութեան այդ ձևն էր, որ բնական տնտեսութեան շրջանում ամուր էր պահում համայնական սեփականութեան սկզբունքը, որով ղեկավարում էր և իւր գոյութիւնը առաջ տանում հայ նահապետական գերդաստանը: Վերջապէս նոյն այդ արտադրողական համայնական ձևն էր պատճառը, որ գերդաստանական համայնական գոյքի մէջ տեղի ունէին այնպիսի բացառութիւններ, ինչպիսին էր կանանց «արնագինը» կամ «սարմիան» (Բուլանըխում): Որովհետև արնագինն ու սարմիան գոյանալով նուիրատութիւններից, որոնք հարսերը ստանում էին հիւրերից իրենց նշանդրէրի, հարսանիքի, երեստեսուկի այլ և ծէսերի ատեն, չէին ներկայացնում համայնական ձևերով ստեղծուած բարիքներ, ուստի և չէին կարող մտնել գերդաստանի համայնական սեփականութեան մէջ:

Սակայն ինչպէս էին առաջ գալիս համայնական արտադրողական այդ ձևերը: Նախնական մարդկանց մտաւոր — ֆիզիկական ոյժերի նւազ քանակը, գոյութեան դոռկուիւր տիրող բնական — տնտեսական պայմաններում ստիպում էր արեւակից խմբակցութիւններին միացնել իրենց անհատական ճիգերը և ընդունակութիւնները կեանքի պահպանութեան կռիւ մղելու արտաքին բնութեան ու շջապատող միջավայրի դէմ: Այս պայմաններում հանդէս էր գալիս տնտեսական շահերի ընդհանրութիւն, ուրեմն և համայնական գոյքի սեփականատիրական սկզբունքը: Այսպիսով ընտանեկան համայնքը աճեց ու զարգացաւ

տնտեսական պայմաններում: «Տնտեսական պայմաններ ասելով, որոնք համարում ենք հասարակականութեան պատմութեան գլխաւոր հիմունքը, հասկանում ենք այն ձեւերն ու եղանակները, որոնց օգնութեամբ տուեալ հասարակական դարեչրջանի մարդիկ արտադրում են գոյութեան միջոցներ», բացատրում է Էնգէլսը: Մարդկութեան կուլտուրական զարգացման ընթացքի համեմատ, աճում են նաև նրա կարիքները. իսկ գոյութեան միջոցների պիտանի նիւթերի քանակը սահմանափակ է. եւ նիւթի քանակի այդ յարաբերութիւնը զգալի է դառնում ազգաբնակչութեան աճման հետ միասին: Սրա համեմատ էլ անհրաժեշտութիւն է զգացւում բարեփոխել, կատարելագործել արտադրութեան տեսակներն ու եղանակները, այսինքն ծախսել աշխատանքը ըստ կարելոյն տնտեսական կերպով: «Սակայն հասարակ դիտողութիւնն էլ ցոյց է տալիս մեզ, որ ոչ բոլոր մարդիկ ի բնէ հաւասար կերպով ընդունակ են բոլոր աշխատանքներին: Անհատների տարբեր մարմնական ու հոգեւոր յատկութիւնները պայմանաւորում են աշխատանքի յաջողութեան նկատմամբ զգալի տարբերութիւններ: Եւ այն տարբերութիւնը հասարակութեան պրոգրեսիւ զարգացման հետ, կամ այլապէս ասած, աշխատանքի միջոցով կատարուող նպատակների աճող բազմակողմանիութեան հետ, աւելի և աւելի մեծանում է: Սրան միանում է նաև երկրորդ հանգամանքը: Աշխատանքի իւրաքանչիւր նոր նպատակը մեր բնութեան մէջ գտնում է իրեն ընդդիմադրութիւնն, որը սակայն սովորութեան շնորհիւ աստիճանաբար նուազում է և ի վերջոյ իսպառ չքանում: Այդ բոլորը աշխատանքի կիրառման միջնալորտի սահմանափակման մէջ և ամեն տեսակ ընդունակութիւններից օգտուելու նպատակով նրա ըստ կարելոյն մեծ անհատականացման մէջ, ստիպում է մեզ տեսնել տնտեսութեան մի պահանջ:»¹)

Այսպիսով հասարակութեան տնտեսական կեանքում գոյանում է աշխատանքի բաժանումն, որի ազդեցութեան

¹ K. Bücher-Arbeitsgliederung u. soziale Klassenbildung.

ներքոյ ստեղծուած է անհատականութեան հասկացողութիւնը, ձգտումը: Այդ նոր հասկացողութիւնը աստիճանաբար քայքայում է ընտանեկան համայնքի հիմքերը և տանում է դէպի բեկանում: Անհատականութեան ազդեցութեան ներքոյ ընտանեկան համայնքի իւրաքանչիւր շափահաս անդամը լեցւում է այն դիտակցութեամբ, որ իրեն տրուէր իր անձնական ստացուածքներէ անօրինման լիակատար իրաւունքներ, տրուէր ինքն իրեն պատկանելու իրաւունք, համաձայնեցնել իր գործողութիւնները սեփական ջանկութիւնների հետ, մի խօսքով ծագում է մի ձրգտում, այն է՝ երաշխաւորել իրեն մի որոշ կենսական ազատութիւն: Ահա այստեղ է իսկապէս ասպարէզ դալիս մասնաւոր սեփականութեան հարցը, այն նշանակալից երեւոյթը, որ անմիջական առիթ է հանգիստանում հայ իրականութեան մէջ կատարուող նահապետական գերդաստանների բեկանման:

Ընական տնտեսութեան անկմամբ, երբ հասարակական տնտեսական գործունէութեան մէջ հանդէս են գալիս նոր գործօններ, ակներև է, որ այն տնտեսական պայմանները, որոնց միջավայրում ապրում էր հայ գիւղացիութիւնը և իւր նիւթական դոյութիւնը պահպանում, այլևս չեն կարող նախկին նշանակութիւնն ունենալ: Միւս կողմից էլ հայ ազգաբնակչութեան քանակի աճումը լրացնում էր տնտեսական պայմանների այդ աննպաստ ու իրերի բէալ կազմին անհամապատասխան դասաւորումն: Կապիտալի յաղթական գնացքը և արդիւնաբերական արտադրութեան նոր եղանակները արգէն վազուց երերել են իր տեղից ու միանգամայն յեղաշրջել այն տնտեսական գործունէութեան քնոյթը, որը այնպէս յատուկ էր նախկին դարերի հայ իրականութեան և որի վրայ էլ հիմնուած էր հայ նահապետական գերդաստանի սոցիալ—տնտեսական բովանդակ կեանքի պատմութիւնը:

Խ. Սամուէլեան.

Վերջ